

мекемесінен босатылған тұлғаларға қадағалау жүргізу қызметі арнайы сипатқа ие, ол мәжбүрлеу шарасына қатысы жоқ және де ол қадағаланушы тұлғалардың қоғамдық ортаға үйрену және оларға еңбектік және тұрмыстық қалыптасуына көмек беруі. Бұл бас бостандығынан айыру мекемесінен босатылған тұлғаларға қатысты ішкі істер органдарының шаралары «әкімшілік қадағалау» түсінігін қамтуы керек екендігін растайды. Оның негізінде шартты түрде босатылған немесе шартты түрде босатылған құқық бұзушыларға қадағалау туралы Европалық конвенция ережелері жатыр. Конвенцияның 1-бабында құқық бұзушылардың әлеуметтік өмірге бейімделуі мен құқықтық мінез-құлқына ықпал ету, сонымен қатар олардың мінез-құлқына бақылау жүргізу жөнінде айтылған.

3. Қадағалау мен бақылау қызметінің сапасын көтеру мақсатында, тіркеу жүйесін жетілдіріп, түрлі құқық бұзушылықтар туралы барлық құқық қорғау органдарынан және әкімшілік құқық бұзушылықтар туралы істерді қарауға өкілетті өзгеде органдардан алынған ақпараттардың барлығын бір мәлімет базасына жинау қажет.

1. Горшенев В.М. Способы и организационные формы правового регулирования в социалистическом обществе. – М., 1972.
2. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. В 4 т. – М.: Тера, 1995. – Т. 2.
3. Студеникина М.С. Государственный контроль в сфере управления. – М., 1974.
4. Соловей Ю.П. Правовое регулирование деятельности милиции в РФ. – Омск, 1993.
5. Ашитов З.О., Ашитов Б.З. Қазақстан Республикасының құқық негіздері: Оқу құралы. – Алматы: Жеті жарғы, 2003.
6. Баянов Е. Әкімшілік құқық. – Алматы, 2007.
7. Баянов Е. Мемлекет және құқық негіздері. – Алматы, 2003.
8. Сейдешұлы Бекіш Әкімшілік құқық пәні бойынша дәрістер. – Алматы, 2004.
9. Кайыржанов Е.И. Правовое развитие Казахстана за десять лет государственной независимости (Материалы международной научно-практической конференции). Часть 1. – Алматы, 2001.

Статья посвящена актуальным проблемам административного права. Автором рассмотрены проблемные аспекты теории и практики применения норм административного законодательства при осуществлении административного надзора и контроля.

The article is dedicated to actual problems of administrative law. Author are considered problem aspects to theories and practical persons of the using the administrative legislation at implementation of administrative supervision and control.

Т.Ж. Беснай

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ 1993 ЖЫЛҒЫ КОНСТИТУЦИЯСЫНДАҒЫ СОТ ЖҮЙЕСІ

Еліміздегі күрделі мәселелерінің бірі сот құрылысы, сотта іс жүргізу, егеменді Қазақстан мемлекетіндегі әділ сот ісінің даму принциптерінің ғылыми құқықтық, теориялық-тәжірибелік өзекті мәселелері мен мән-мағынасын зерттеу болып табылады.

Қазақстан Республикасында тұңғыш рет сот билігі мемлекеттік биліктің бір тармағы ретінде танылып, ол басқа мемлекеттік биліктермен бірдей жарияланды. Сол себепті осы мақалада сот билігін, сот әділдігін жақтаушы, әлеуметтік шиеленісті реттейтін адамдардың құқықтары мен бостандықтарын және олардың заңды мүдделерін қорғайтын орган есебіне қарай отырып, бұл органның құрылымына және судьялардың мәртебесіне тоқталдым.

Қазақстан Республикасы өз егемендігін алғаннан кейін өзін демократиялық және құқықтық мемлекет құру барысында деп көрсетті. Міне, бұдан кейін алғашқы 1993 жылғы 23 қаңтардағы Конституцияда сот билігінің ең алғашқы негізгі құрылымы Конституциялық соттан, Жоғарғы Соттан, Жоғарғы Төрелік соттан және заң бойынша құрылған төменгі соттардан тұратындығы дәлелделді.

Сот-құқықтық реформасының кезеңдері республикадағы 1993 жылғы 28 қаңтардағы Қазақстан Республикасы Конституциясының қабылдануы сот билігінің қалыптасуына шынайы жол ашты деп айта аламыз. Республикадағы сот билігі Конституциялық сотқа, төрелік сотқа және Жоғарғы Сотқа бөлініп заңмен ресми түрде бекітілді. Сол себепті сот билігінің қалыптасуының бірінші кезеңі 1993-1994 жылдар аралығын қамтиды. Бұл аралық шынайы, тәуелсіз, дербес сот билігін республика қалыптасуының алғашқы іргетасының қалануымен ерекшеленеді.

Сот-құқықтық реформасының екінші кезеңінде Конституциялық Сотты толығымен таратып және Төрелік Сотты шаруашылық алқа негізінде Жоғарғы Сотқа кіргізіп, бір жүйеге келтірген сот билігі құрылды, сонымен қатар судьяларды аттестациядан өткізіп, өз лауазымына лайықты екендігін толығымен мемлекетіміз дәлелдеп берді. Ал үшінші кезеңі 2000 жылдан басталды деп айтуға болады. Бұл кезеңді қоғамымыздың сот-құқықтық реформалардың демократиялық жеңісінің алғашқы қадамдары деп айта аламыз.

1993 жылғы Қазақстан Республикасы Конституциясында баянды етілген адам құқықтары мен бостандықтарын, демократиялық қоғам және құқықтық мемлекет құруда кеңестік тоталитаризмнің кеселдерінен заң сапасын тазартуды талап етті. Сол себепті осы талаптарға сай міндеттерді шешуде 1994 жылдың 12 ақпанында Қазақстан Республикасы Президентінің № 1569 қаулысымен бекітілген «Қазақстан Республикасындағы құқықтық реформаның мемлекеттік бағдарламасын» құжат есебінде қабылдады.

Бұл бағдарламаның түпкі мақсаты – қоғамды демократияландыратын институттарды дамыту, қайта құрулар арқылы «Азаматтық қоғам» құруға жағдай жасау.

Осылай елбасы өзінің еңбектерінде мемлекетіміздің саяси, экономикалық, әлеуметтік негіздерін нығайтумен қатар, құқықтық мемлекет пен әділетті азаматтық қоғам құрудың бағдарламаларын көрсете білді.

Н. Ә. Назарбаев өзінің Қазақстан халқына арнаған дәстүрлі жолдауында «Алайда біздің бүгін қоғамымыздағы саяси реформаның қарқыны экономикалық өзгерістеріміздің ауқымынан біршама кейіндеп қалғанын мойындауымыз керек» - деп айта келе, еліміздегі саяси жүйені демократияландырудың бірнеше негізгі бағыттарының ішінде бірінші кезекте сот жүйесінің тәуелсіздігін нығайту, құқықтық реформаны жүргізу тұрғанына басты назар аударды [1].

Осы айтылған пікірлерді ескере отырып, сот құрылысын, сотта іс жүргізуді, сот төрелігін одан әрі дамыту мен жетілдірудің мәселелерін зерттеуді мемлекеттік биліктің үш тармаққа заң шығарушы, атқарушы, сот тармақтарына бөліну принциптерін теория және тәжірибе жүзінде онан әрі дамыту жағдайында, сол сияқты аталған мемлекеттік билік тармақтарының президенттік басқару институты мен үйлесімді қызмет атқаруының жанаша даму кезеңінде өзектілік, ғылыми құқықтық және әлеуметтік тәжірибелік мәні артқан жағдайда жүзеге асыруға болады деп қорытындылауға болады.

Ел Президенті Н.Ә. Назарбаев ұсынған «Қазақстан – 2030» атты стратегиялық міндеттерде көзделген, сондай-ақ мемлекеттік механизмнің барлық негізгі элементтерін ұйымдастырушылықта, функциялық бағыттар бойынша жетілдіруге: ұлттық құқық пен сот жүйесін реформалауға бағытталған құқық реформасы мемлекеттік бағдарламасы жобасында баяндалған құқықтық-идеялардың дамуын негіз етті.

Бұл сот жүйесінің де, оны құрайтын механизмдердің де жұмыс істеу принциптері жөнінде болуға тиіс.

Сот билігі сот төрелігін жүзеге асыру жөніндегі өкілеттіктердің, яғни іс жүргізу заңымен белгіленген тәртіп пен қылмыстық, азаматтық, әкімшілік және конституциялық істерді қарау жөнінде өкілеттіктердің де жиынтығы болып табылатынын [2] ескере отырып, сондай-ақ «сот билігі» тек сотта ғана жүзеге асыратын сот төрелігі арқылы әртүрлі тұрпаттағы сотта іс жүргізу процесінде іске асырылатынын [3] атап өтіп, осы параграфтың шеңберінде сот билігінің негізгі принциптерін айқындап, оларға сипаттама берсек, Қазақстан Республикасында сот билігін тікелей жүзеге асыру мынадай басты принциптерге [4] негізделеді, - дейді Р.Сапарғалиев.

Заңдылық мемлекет пен құқықтың жалпыға бірдей принципі болып табылады ол жас егеменді Қазақстан үшін сотты ұйымдастыру мен оның қызметіне де қолданылады [5].

Заңдылықты сақтау, судьялардың тәуелсіздігін қамтамасыз ету, барлық адамдардың сот алдында теңдігі, судьялардың әділеттілігі мен адалдығы, істерді қараудың жариялылығы, тараптардың тең құқылығы.

Академик С. Зимановтың ойынша, тек осы жолмен ғана құрастырылған заң шығарушы билік сол биліктің бір тармағының рөлін атқаратын болады.

С. Зимановтың Конституциялық сотты қоса алғандағы сот билігін ұйымдастырудағы көзқарасын қарастырайық. Оның пікірінше, 1993 жылғы Конституция бойынша әрекет еткен Конституциялық сот «...құқықтық мемлекет құру жолында қауіптілік туғызатын мекемеге айналған» [6, 26].

Автор аргумент ретінде Конституциялық соттың тәжірибелік қызметінен бірнеше мысалдарды келтіреді, соның бірі – Жоғарғы Кеңестің 13 шақырылымын легетімсіз деп тану. Қазақстанның Конституциялық сотына Республика Парламентін заңсыз құрылған деп жариялауға, оның қызметі барысында қысқартылуы туралы шешім шығаруға құқық берілмеген [7, 26].

Баяндалған контекстен біз С. Зимановтың Конституциялық сот қызметіне кері көзқарасын байқаймыз және осыған орай ол: «Конституцияны соттық қорғаудың жоғарғы органының функциясын Республиканың Жоғарғы сотына аударуды» ұсынады [8, 33-36 бб].

Сот билігі Қазақстан Республикасы атынан жүзеге асырылады және оның міндеті азаматтар мен ұйымдардың құқықтарын, бостандықтарын мен заңды мүдделерін қорғау, Конституцияның, заңдардың, басқа да нормативтік құқықтық актілердің, мақсаты мемлекеттің халықаралық шарттарының орындалуын әділ сот жүргізу арқылы қамтамасыз ету. Әділ сот жүргізген кезде сот билігі өз ісәрекетінде тек Конституцияға қайшы келмейтін нормативтік актілерге сүйенеді. Н.С. Ахметова мен Д.А. Бейсембековтің пайымдауынша, республикамызда бекітілген конституциялық заңдылық көбінесе қолданыстағы құқықты сот орындарының талдау мен қолдану қызметіне байланысты [9, 236].

Тәуелсіз әділ сотты қамтамасыз ету мақсатында еліміздің Негізгі заңы сот қызметіне қандай да болсын араласуға жол берілмейтіндігін және судьялардың тұрақтылығын бекітіп берді; соттарды қаржыландыру республикалық бюджет қаражаты есебінен жүргізіледі; судьяның қызметі депутаттық мандатпен, ақы төленетін өзге де жұмысты атқарумен немесе кәсіпкерлікпен айналысумен сыйыспайды. Барлық соттардың судьяларын, Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотын қоспағанда, Президент тағайындайды. Ал Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының судьяларын Қазақстан Республикасы Президентінің ұсынысымен Сенат сайлайды.

Қазақстан Республикасының Конституциясында конституциялық заңдылық пен Конституцияның үстемдігін қамтамасыз ететін бірқатар кепілдіктер бекітілген. Еліміздің Негізгі заңында бұрынғы Конституциялық Соттың орнына сот органы болып саналмайтын арнаулы жаңа конституциялық бақылау органы – Конституциялық Кеңес тағайындалды. Конституциялық Кеңестің Конституциялық Соттан айырмашылығы – оған сот қызметі /функциясы/ тән емес.

Конституциялық Кеңес соттардың қолданылуға тиісті заңдар мен басқа да нормативтік құқықтық актілер адам және азамат құқықтарына нұқсан келтіреді деп тапқан жағдайларға байланысты өтініштерін қарайды және соттар Конституциялық Кеңестен мұндай актілердің конституциялық еместігін мойындауын талап ете алады. Конституцияның 78-ші бабы: «Соттардың Конституциямен баянды етілген адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарына нұқсан келтіретін заңдар мен өзге де нормативтік-құқықтық актілерді қолдануға хақысы жоқ. Егер сот қолдануға тиісті заң немесе өзге де нормативтік-құқықтық акт Конституцияда баянды етілген адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарына нұқсан келтіреді деп тапса, іс жүргізуді тоқтата тұруға және осы актіні конституциялық емес деп тану туралы ұсыныспен Конституциялық Кеңеске жүгінуге міндетті» - деп тура көрсеткен.

Қазақстан Республикасы өз егемендігін алғаннан кейін құқықтық мемлекет құру барысында сот жүйесін мемлекеттік биліктің бір тармағы ретінде қарай отырып, оның атқаратын рөлін кеңейтті. Яғни бұл орган басқа құқық қорғау органдарына қарағанда адамдардың құқықтары мен бостандықтарын ерекше түрде қорғай алатындығын негіздеді деп айта аламыз. Өйткені сот билігі адамдардың арасындағы қақтығыстарды және олардың құқықтарының бұзылғандығы туралы үкім немесе шешім шығару арқылы қылмыстық немесе азаматтық істерге соңғы нүкте қоятын орган. Сондықтан бұл органды демократияландыру құқықтық мемлекет құрудағы басты негіздердің бірі болып табылады.

2000 жылы 20 маусымда болып өткен («Сот құқықтық реформасы: заңды қамтамасыз ету проблемалары мен перспективалары» материалдарынан») ғылыми-практикалық конференцияда академик С. Зимановтың «Қоғамды демократияландырудағы соттың алатын орны мен рөлін

қамтамасыз ету және қорғау» деген мақаласында «Сот билігінің жағдайын жақсарту - ал демократияны алға жылжытуына, сондықтан да сот билігін демократияландыру үшін мына принциптер негізге алынуы тиіс:

1. Судьялардың тәуелсіздігі мен олардың тек қана заңға бағынуы.
2. Соттардың жарыспалығы мен тең құқылығы.
3. Сотта істі қараудың жариялылығы.
4. Сотта әркім өз сөзін тыңдауға құқылы.
5. Сотталушының соңғы сөз алу құқығы.

Судьялардың тәуелсіздігі мен олардың тек қана заңға бағынуы принциптеріне келетін болсақ - әрбір судья қандай да бір азаматтың, қылмыстық шаруашылық және әкімшілік істерді қараған кезде, тек қана заңда көрсетілген нормаларды қолдану арқылы үкім немесе шешім шығарады. Міне, сондықтан судьяның өзіне берілген құзыретіне ешкімнің араласуына болмайды.

«Судьяның бостандығы – бұл оның тәуелсіздігі. Судьялардың тәуелсіздігін қамтамасыз ету қанша қиындыққа түссе де, ол судьяларға тиесілі болып табылады. Судьяларға көптеген мәселелер заңның және заңдылықтың, құқықтың және шындықтың соңғы нүктесін қоятын сенім білдірген. Яғни бұл жөнінде судьялар мен адамдардың тағдырын біріктірген. Сот билігі жеке адамның, көпшілік қауымның мүддесіне мәселелерді қозғайды. Судья айналасын құпиялылық, сатқындық, екіжүзділік, сөз байланыстық негіздері қоршаған. Міне, осындай жағдайларда судьялардың өмір сүруіне және сот билігін жүзеге асыруға тиесілі екендігі жөнінде» - деп атап көрсетті академик С.З. Зиманов.

Судьялардың тәуелсіздігі және олардың тек қана Конституцияға және заңға бағынуы сот төрелігін жүзеге асырудың қажетті шарты, істің ақиқаттығын ашудың кепілі болып табылады.

Қазақстан Республикасында сот төрелігін судьялар сот процесінің барлық сатысында бүкіл іс жүргізу жұмысын орындау кезінде тәуелсіз болатындай етіп құрады. Сатыларға бөлінетін сот процесіне мыналар жатады:

- соттың шешімі, үкімі, ұйғарымы, қаулысы;
- шағымдық (апелляциялық) іс жүргізу;
- қадағалау ісі.

Іс бойынша іс жүргізудің бүкіл барысында қандайда болмасын сыртқы ықпалға қарамастан, дәлелдемелерді зерделейді және барлық шешімдерді Конституцияға және заңдарды басшылыққа ала отырып ішкі сенім негізінде қабылдайды.

Республика Конституциясымен негізделген сот тәуелсіздігі принципі 1996 жылы 16 желтоқсандағы «Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пакт» ережелеріне толық жауап береді, оның 4-бабында «оған тағылған кез келген қылмысты қарау кезінде немесе азаматтық процестерде оның құқығы мен міндеті анықталатын негізінде тәуелсіз және жариясыз сотпен істі әділ және жария қаратуға құқығы бар» екендігі көзделген.

Конституция судьяларға ешкімнің қол сұға алмайтындығына кепілдік береді. Судьяны қамауға алуға оның әкімшілік орындарына алып баруға, оған сот тәртібімен істелетін әкімшілік шараларды қолдануға болмайды. Президенттің келісімінсіз судьяны қылмыстық жауапкершілікке тартуға болмайды. Сонымен қатар, «Сот жүйесінің тәуелсіздігін күшейту туралы» Қазақстан Республикасы президентінің 2000 жылғы 1 қыркүйектегі №440 Жарлығы шықты [10].

Бұл жарлықта көрсетілген ең негізгі мәселе - Қазақстан Республикасындағы сот қызметін материалдық-техникалық және өзгедей қамтамасыз ету жөнінде уәкілетті орган ретінде Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының жанынан сот әкімшілігі жөніндегі комитетін құру туралы көрсетілген болатын. Бұл дегеніміз сот жүйесінің атқарушы органға тәуелсіз екенін және судьялардың материалдық-техникалық жағдайларын әлдеқайда көтеретіндігін көрсетеді. Негізгі принципі Сот билігін демократияландырудың тағы бір негізгі принципі - тараптардың жарыспалығы мен тең құқылығы жатады.

Жарыспалылық – қарама-қарсы мүдделер тартысы. Сол мүдделерді білдіретін және сот алдында қорғайтын тараптар. Процесте мыналар тараптар болып табылады: айыпталушы; айыпталушының мүддесін білдіретін қорғаушы; өз құқығын қорғайтын жәбірленуші мен азаматтық талапкер немесе олардың өкілдері. Жарыспалылық істі нақтылай шешу сот алдында анықтау мен тергеу кемшіліктерінің орнын соттың объективті мүмкіндігі шегінде толтыру, ақиқатты анықтау үшін басқа да дәлелдерді анықтау, сұратып алдыру және бағалау міндетін қояды.

Сөйтіп, процестегі жарыспалылықтағы қаралған элементтерді генетикалық тұрғыдан, іс жүргізудің құқықтық қатынастарының бүкіл жүйесі тұрғысынан өзара байланысты және талдау жасалып отырған принциптің мәнін түсінудің кілті болып табылады.

Ал енді сотта істі қараудың жариялығына келетін болсақ – бұл принцип сот әділдігін жүзеге асыруға сапалы түрде әсерін тигізеді. Демек, сотқа қатысып отырған жұртшылыққа және сот ісіне

қатысушылардың өздеріне тәрбиелік ықпал жасап, олардың осында адал мінез-құлық көрсетуіне және түсіктемелер мен айғақтар беруіне жәрдемдеседі. Біздің заңымызда жариялылық принципінің мазмұны айқын және толық тұжырымдалған. Заңда мемлекеттік, коммерциялық құпияның жария етілуіне жол бермеу, сондай-ақ он алты жасқа толмаған жасөспірімдердің қылмыстары туралы істер бойынша, не іске қатысушы адамдардың жеке немесе отбасылық өмірінің сыры туралы мәліметтердің жария етілуін болдырмау мақсатында жыныстық қылмыстар туралы немесе басқа да қылмыстық және азаматтық істер бойынша соттың дәлелді қаулысы негізінде істердің жабық мәжілісте қаралуына жол беріледі.

Бұл шектеулер Қазақстан Республикасы Конституциясының 18-бабында көзделген: «Әркімнің жеке өміріне өзінің және отбасының құпиясына қол сұғылмауына, абыройы мен ар-намысының қорғалуына құқығы бар» деген қағида нақтылайды. Сотта істің жариялылығы радио мен теледидарда берілген заңмен тыйым салынбайды. Сот мәжілісі залында қатысып отырған тілмаштар мен журналистердің істі сотта қараудың нәтижелерін баспасөзде жариялауға құқығы бар. Сонымен, сотталған істің жариялылығы – бұл сот жүйесінің демократиялық көрінісі және халықтың сот билігін бақылап отырудағы нысаны деп айтуға болады.

Ал сот ісін жүргізудің жариялылық принципінің мәніне келетін болсақ, оған мыналарды жатқызуға болады:

- азаматтарға құқықтық тәрбие берілуін қамтамасыз ету;
- құқық қорғау органдарының қоғамның барлық әлеуметтік топтарымен байланысы орнатылады, оның өзі сот төрелігін жүзеге асыру жөніндегі қызметке қоғамдық бақылауды қамтамасыз ететін күзеттік фактор қалыптасуына жәрдемдеседі.

Жариялылық принципінің жүзеге асырылуы өз мүдделерін қорғайтын процеске қатысушылар үшін іс жүргізудің ең ауқымды оң перспективаларын ашады.

Енді, Қазақстан Республикасы Конституциясының 77-бабының 3-тармағының 4-ші тармақшасында судьялар заңдарды қолданғанда бағынатын қағида ретінде «сотта әркім өз сөзін тыңдатуға құқылы» деген норманы бекіткен.

Бұл норма бойынша Ғ. Сапарғалиев: «Сотта әркімнің сөз сөйлеу құқығын қамтамасыз ету құқықтық қорғаудың қажетті кепілдігі болып табылады» - деп көрсеткен болатын «Қазақстан Республикасы Конституциялық құқығы еңбегінде».

Айыпкердің сөз сөйлеу және айғақтама беру құқығы алдын ала тергеу барысында іске асырылады. Алайда, айыпкердің өзіне тағылған айыбы бойынша сөз сөйлеу және айғақтама беру құқығы сотта іс қарауы кезінде барынша кең және толық іске асырылады. Процестің аталған сатысында осы құқықтың кепілдігі қатарына:

- сотталушы болмаған кезде істі тыңдауға жол берілмеушілік;
- соттың сотталушыға заңмен көзделген құқығын түсіндіру міндеттілігі;
- сотталушы мен оны қорғаушының сотта мемлекет өкілімен, сотта іс қарауға қатысушылармен дәлелдемелерді зерделеуге, оларды тапсыру мен өтініштерді мәлімдеуге қатысу құқығын тең бөлісуі;
- айыптау қорытындысы жарияланғаннан кейін судьяның сотталушыдан тағылған айыптың оған түсініктілігін, оның өзін кінәлімін деп мойындайтынын не мойындамайтынын сұрауға міндетті екендігі;
- сотталушыдан жауап алудың заңмен белгіленген, одан алдымен тағылған айып және істің өзіне белгілі мән-жайы бойынша еркін айтылатын, тек содан кейін ғана төрағалық етушінің жеке процеске қатысушылардан басқаларының сұрақ беретін тәртібі;
- барлық дәлелдемелерді қарағаннан кейін сотталушының сот тергеуін толықтыру, сотта жарыссөзге қатысу құқығы;
- соңғы сөзін айту құқығы жатады.

Сотта соңғы сөзін айту құқығы – бұл сотталушының өзін қорғаудағы және ізгілік жаза тағайындаудағы негізгі қағидаларының бірі болып табылады.

Сотталушының соңғы сөзі соттағы жарыс сөз аяқталған соң, төрағалық етуші сотталушыға соңғы сөз береді.

Бұл соңғы сөзінде әрбір сотталушы адам қылмыстық заңда көрсетілген қылмыстық жауапкершіліктің және жазаның жеңілдететін мән-жайларын қарауды және жәбірленушіден кешірім сұрау мүмкіншілігіне ие екендігін көрсетеді. Ал, судья болса, осы сотталушының соңғы сөзіне қарай отырып, оның өз әрекетіне деген баға беруін қарайды.

Сотталушыға оның соңғы сөзі кезінде ешқандай сұрақ қоюға жөн берілмейді.

Сот сотталушының соңғы сөзінің ұзақтығын белгілеуге құқылы емес. Сот төрағасы сотталушының іске қатысты емес мән-жайларды қозғаған уақытта ғана оны тоқтатуға құқылы.

Есебінде қарай отырып бұл органның әртүрлі даулар мен қақтығыстарды шешетіндігін және құқықтық тәртіпті нығайтуда үлкен рөл атқаратындығын, демократиялық тұрғыда құқық бұзушылықпен белсенді күрес жүргізетіндігін және азаматтар мен мемлекеттің мүддесін қорғайтындығын айта аламыз. Яғни, сот билігі өзінің барлық қызметінде адамдардың заңдарды бұлжытпай орындауы немесе оларды сақтау негізінде тәрбиелейтіндігін көре аламыз.

Қазіргі заманғы әлемде адам құқығы мен бостандықтарын қорғау мәселесі халықаралық жанжал, діни, этникалық және басқа да келіспеушіліктердің ең бастысы болып табылады, ол өзіне үнемі назар аударып отыруды қажет етеді. Бұл мәселені шешу әрбір жеке адамнан тиянақты күш-жігерді талап етеді. Адам құқығын қорғау - бүкіл әлемдік келелі мәселе. Қай уақытта да адам құқығы - азаматтық қоғам мен құқықтық мемлекеттің ең бағалысы болып қала бермек.

Қазақстан Республикасының демократиялық, зайырлы, құқықтық мемлекет болып одан әрі толық қалыптасуы үшін төмендегі шараларды жүзеге асыруды ұсынған болар едік:

1) заң шығармашылығын заң творчествосы процесін белгілі дәрежеде нормативтік реттеу, кодификациялау және нормативтік құқықтық актілерді бір жүйеге келтіру жолымен жетілдіру;

2) қоғамды құқықтық жағынан тәрбиелеу. Ел тұрғындарына жалпыға бірдей құқықтық білім беруді мемлекет тарапынан ұйымдастыру. Осындай шараларды жүзеге асыру барысында мемлекеттің құқық сақтау органдары қызметкерлерінің жоғарғы құқықтық мәдениетін қалыптастыруға баса назар аудару қажет;

3) жоғарғы заңдық күші бар нормативтік құқықтық актілердің заңдық үстемдігі принциптерін заңды түрде бекіту;

4) Қазақстан Республикасы Конституциялық Кеңесінің өкілеттіктерін оған Президент қол қойғанша немесе Парламент бекіткенше Қазақстан Республикасының барлық нормативтік құқықтық актілерін және халықаралық шарттардың Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкестігін қарауға дербес құқық беру арқылы кеңейту;

5) жеке тұлғаның бостандықтарын, құқықтарын мен мүдделерін, ар-ожданын қорғауды қамтамасыз етудің құралы ретінде соттың ролін биліктің үшінші тармағы дәрежесі деңгейіне дейін көтереру қажет дейді С. Сартаев [11, 257 б].

Сонымен құқықтық мемлекет – жеке адам мен қоғам мүддесін қорғайтын, заң үстемдігі мен құқық принципіне негізделіп құрылған мемлекет. Ол принциптер заңның үстемдік етуі; мемлекеттік биліктің заң шығарушы, атқарушы және сот биліктеріне бөлінуі.

Тарихқа жүгінер болсақ, мемлекеттің үш тармағы ең алғаш АҚШ-та тәжірибе жүзінде жүргізілді. Яғни бұл 1787 жылы америка конституциясында қаралып, бұл іс-шара британдық колониядан тәуелсіз жүргізілетінін жария етті. Америкадағы сот жүйесі сонымен қатар 51 заңды сатыларды іске қосты.

Жоғарыда көрсетілген шаралардың соңғысына тоқталатын болсақ, әрбір мемлекетте сот билігінің функциялары өз жұмысын атқаруы тиіс. Құқықтық қоғамда бұл билік түрі тәуелсіз және толыққанды болып келеді. Ш. Монтескье былай жазған болатын: «Егер сот билігі заң және атқарушы биліктен бөлінбесе, онда қоғамда еркіндік болмайды. Егер заң билігімен бірге болса, онда азаматтардың еркіндіктері қатаң билікте болады немесе судья заңгерге айналады. Ал егер атқарушы билікке біріксе, онда судья қуғыншы болады». Монтескье бұл жазбасында, әрбір билік орны өз жұмысын жеке атқаратын болса, сонда ғана қоғам өмірі реттеліп отырады, - деп түсіндіреді. Ол сот билігінің атқаратын қызметі және ролі өте қажет дей келе «сот билігі кез-келген тұлғаға немесе ұйымдарға бағынбауы тиіс, ол тек қана халықтардан құралып, халық қалауынан шығу керек» - деп түсіндіреді. Сонымен қатар автор «Заң рухы адамдар үшін өте қорқынышты үрей туғызатынын ескертті. Мемлекеттік биліктің үш тармағындағы органдарға әділқазылық атқару, яғни мемлекеттік биліктегі ең негізгі ролі механизм ретінде қарсы күш және тоқтату жүйесі болып табылады. Сот билігі Қазақстан Республикасында дүниежүзілік заңдарды қайталау емес, оның орындалуы маңызды рөл атқаратыны сөзсіз.

Сот билігі барлық кезеңде конституция негізіне сүйене отырып, заңда нормативтік құқықтық актілерде, халықаралық шарттарда таралады. Соттың тәуелсіздігі азаматтардың бостандықтарын мен құқықтарын сақтайды. Сот билігі заң туралы пікірталас және қайшылық болған жағдайда ғана іске асады. Ешбір субъект өз жұмысына судья бола алмайды. Азаматты қорғау, бұл Президентке, әкімге немесе министрге жүктелмейді, ол тек тікелей сотқа қатысты болады.

«Сот - бұл азаматтардың құқықтарын және көзқарастарын қорғайтын орган болып табылады» - деп жазған Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев [12].

Бұл жерде сот билігінің негізгі түрткісі заңның орындалуы болып табылады. Сот билігінің екінші функциясы онша қажеттілікті сұранбайды, себебі үшінші тармақ кең көлемді қамтамасыз етілген. Яғни қоғам қажеттілігін қамтамасыз етіп, соттың ауқымын дамытып, сонымен қатар шындықты

орнатып және пікірталас кезінде ақ, қараның арасын ашып беру қарастырылған. Мұндай қызмет барысын көбінесе, конституциялық кеңес жүргізуі және қадағалауы тиіс.

Кеңес қоғамында сот тек қана орган болып табылып қойған. Сондықтан оның міндеті социалистік қоғамды түзету, мемлекет пен азаматтардың құқық бұзушылық іс-әрекетіне бармауын қадағалау, ал мемлекет өз азаматтарының алдында жауапты екенін сезінуі қажет.

Сот тек қана заң жүзімен жұмыс істеуі қажет. Бірақ азаматтардың айғақ дәлелдерін қағаз жүзінде көрсетілмегенмен оны, яғни азамат құқығын езгіге салу міндеттелмеген.

Сот билігінің сатысы мемлекеттік биліктің тармақтарына тәуелсіз болып келеді. Сот билігінің рөлі әртүрлі биліктердің механизмдерінен, екі түрлі билік, яғни конституциялық заң және құқықтық заң бойынша соттық бақылаушы бұл екі тармақтың билікпен өз жұмыстарын іске асырып отырады.

1. Назарбаев Н. «Еркін де еңселі әрі қауіпсіз қоғамға қадам басайық. «Елбасының Қазақстан халқына жолдауы»// Егемен Қазақстан газеті. № 261-264. 25 қазан, 2000 жыл.
2. Большой юридический словарь. – Москва: ИНФРА-М, 1997. – С.665-789.
3. Ликас А.Л. Культура правосудия. – М., 1990. – С. 24.
4. Конституция Республики Казахстан. Коментарии/ под ред. Г. Сапарғалиева – Алматы: Жеті Жарғы, 1998. – С. 370–373.
5. Демократические основы советского социалистического правосудия/ под ред. Строговича. – М., 1965.
6. Ким А.А. Основной закон работает // Каз. Правда, 1993. 9 января.
7. Абельдинов Н.А. Основной закон: пятый и последний // Юридическая газета. - 1997. – 13 августа.
8. Котов А.К. Конституция Республики Казахстан 1995 г. - демократический акт творения народом своего государства //Саясат. - 1977. - №8. 33-36 с.
9. Ахметова Н.С., Бейсембеков Д.А. Место и роль судебного правотворчества в реализации принципа разделения властей // Қарағанды университетінің хабаршысы. Тарих, философия, құқық сериясы. - №3 (55) /2009
10. «Сот жүйесінің тәуелсіздігін күшейту туралы» Қазақстан Республикасы президентінің 2000 жылғы 1 қыркүйектегі №440 Жарлығы шықты.
11. Сартаев С., Нұрпейсов Д. Тәуелсіз Қазақстан – егеменді мемлекет. – Алматы, 2004. - 257 бет.
12. Назарбаев Н.А. За мир и согласие в нашем доме. Доклад на 1 сессии Ассамблеи народов Казахстана 24 марта 1995 года.

Ж.Б. Умбетбаева

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТТІ РЕФОРМАЛАУДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТІЛУІ

Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік қызметті реформалау мәселесінің өзектілігі бірқатар объективті және субъективті сипаттағы факторлармен негізделген. Ең алдымен, елдегі жас мемлекеттің қалыптасуы мемлекеттік қызметшілердің жаңара түскен кадрлық құрамын құруды талап етеді. Екінші жағынан, Қазақстанның демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде дамуының стратегиялық бағыты мемлекеттік қызметшілердің сапалы құрамымен қамтамасыз етілуі тиіс. Осылардың барлығы бүгінгі таңдағы мемлекеттік қызметтің тиімді, әлеуметтік бағытталған болуы тиіс екендігін және қоғам мен мемлекеттің көп жақты байланыстарын қамтамасыз етуін куәландырады.

Қазақстандағы жаңа мемлекеттіліктің қалыптасуына орай еліміздегі әлеуметтік-экономикалық және саяси өзгерістерді қамтамасыз етуге лайық жария құқықтық институт ретіндегі мемлекеттік қызметтің рөлі мен маңызы барған сайын өсіп келеді. Әңгіме республикадағы мемлекеттік қызметтің сапалық әлеуетін көтеру, кадрлармен жұмыс бойынша жалпы стратегияны және мемлекеттік органдар қызметтерінің тәжірибелік координациясын іске асыруды қамтамасыз ету, бірыңғай әдіснамалық тәсілдер негізінде елдегі мемлекеттік кадрлық саясатты жүзеге асыру жайында болып отыр [1, 186.].

Мемлекеттік қызметті реформалау мен кадрлық саясаттың негізгі идеялары «Қазақстан – 2030. Барлық Қазақстандықтардың өсіп-өркендеуі, қауіпсіздігі және әл-ауқатының артуы» атты Президентіміздің Қазақстан халқына Жолдауында анықталған. Бұл маңызды саяси құжатта мемлекеттік қызметшілердің жаңа буынының корпусын қалыптастыру бойынша, олардың бүгінгі таңдағы және болашақтағы мемлекеттік аппаратқа қажеттілігін ескере отырып, біліктілігінің дәрежесіне, іріктеп алуға, тиімді пайдалануға және оқытуға талаптарды белгілеу бойынша мемлекеттің басым бағыттары мен жүйелі курсы белгіленген. Реформаның басты мақсаты – Қазақстанға нарықтық экономикаға қолайлы болатын тиімді, заманауи мемлекеттік қызмет пен басқару құрылымын құру болып табылады [2, 38-39 бб.].

Республикадағы әлеуметтік-экономикалық және саяси қайта құрулар Қазақстанның 2030 жылға дейінгі кезеңдегі даму Стратегиясында өздеріне дәлме-дәл құқықтық инфрақұрылымды құруды